

"Όταν ἡ ἀτομικὴ δράση δὲν εἶναι ἀθλος προσω-
 πικός, κινδύνευμα, περιπέτεια, ὅπου ρίχνεται ὀλάκερη ἡ
 ψυχὴ καὶ παίζει τὴν τύχη της, ἀλλὰ κίνηση περιφερικὴ,
 μηχανικὴ, πού ρυθμίζεται ἀπὸ τὸν ὁμαδικὸν αὐτοματισμό,
 δὲν ἔχει περιεχόμενο ἠθικό, οὔτε ἠθικὴν ἀξία. Ὁ ὁμαδι-
 κὸς αὐτοματισμὸς εἴτε παρασύρει ἐσωτερικὰ τὸν ἀνθρώ-
 πο ὡς ἄγραφη παράδοση, εἴτε τὸν πειθαναγκάζει μὲ τὴν
 ἐξωτερικὴν βία ὡς νόμος γραπτὸς, ὡς Δίκαιο. * Καὶ στὴ
 μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση τὸ ἄτομο πειθαρχεῖ στίς
 ἀπαιτήσεις τοῦ Πρέπει ὄχι μὲ ἐσωτερικὴν προθυμίαν καὶ
 αὐθόρμητα, ὅπως στὸν ἀθλο τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ ἡ ἀσύνειδα
 κι ἐπιφανειακά, χωρὶς τὴν πρόθυμη συμμετοχὴ τοῦ ψυχι-
 κοῦ κέντρου, ἢ κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ μιᾶς ἐξωτερικῆς
 αὐθεντίας, ἄρα ἐνῶ ἡ ἀδιαφορεῖ ἢ ἐπαναστατεῖ μέσα του.
 Ἡ πράξις του λοιπὸν δὲν ἔχει καμιάν ἀπολύτως ἠθικό-
 τητα. Εἶναι τυπικὴ ἢ νόμιμη, «ἠθικὴ» ποτέ. Ἀξίζει νὰ
 λέγεται ἠθικὴ μιὰ πράξις, ὅταν εἶναι κατάφασις τῆς
 ἐσωτερικῆς «ἐλευθερίας», ὑπακοὴ σὲ μιὰ μύχια, προσω-

ligions, Paris ἔκδ. τοῦ 1928, σελ. 264-265) μιλώντας γιὰ τὴ
 νομοθεσίαν καὶ τὴν ἠθικὴν τῆς Πεντατεύχου κάνει τὴν ἐξῆς ἐξυπνὴ
 παρατήρησις: Μέσα στὸ Μωσαϊκὸ δεκάλογο μόνο μιὰ ἐντολὴ
 ἔχει διατυπωθεῖ θετικά: «Τίμα τὸν πατέρα σου κτλ.». Ἀλλὰ κι
 αὕτη, λέει, εἶναι ἀντίστροφη διστύπωση μιᾶς ἀπαγόρευσης, πού
 ἐκφράζεται συνήθως μὲ τό: «μὴ τὸ κάνεις, γιατί θὰ πεθάνεις». Μέ-
 σα στὸ Δευτερονόμιον ὑπάρχει πλῆθος τέτοιων ἀπαγορεύσεων,
 πού παρουσιάζονται πάντα σὰν ἀπαιτήσεις, προσταγές θρησκευ-
 τικῆς. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐντολὲς μὲ τὸν προσταχτικὸ τόνον δίνονται
 γιὰ νὰ μὴ «λερωθοῦν» οἱ πιστοὶ παραβιάζοντας κάποιο «ταμπού». «Μι-
 αίνεται» π. χ. ὁ γεωργὸς πού ζεύει στὸ ἀλέτρι ἓνα ἄλογο
 κι ἓνα γαῖδουρι. Ἡ ὁποῖος ντύνεται μὲ φόρεμα καμωμένο ἀπὸ
 μαλλὶ καὶ λινάρι. . . Ὅπως κι ἐκεῖνος πού παίρνει τὴ ζωὴ τοῦ
 ἄλλου ἢ πλαγιάζει μὲ ξένη γυναῖκα. Ἀπὸ τέτιες γενικὲς καὶ
 «θολές» ἀπαγορεύσεις ξεκαθαρίστηκαν σιγὰ-σιγὰ καὶ «βγήκαν»
 οἱ ἠθικὲς ἐντολές.

* Ἐδῶ μεταχειρίζομαι τὸν ὄρο στὴν τρέχουσα σημασίαν
 του. Ὅταν ὁμως στὴν «Τριλογία τοῦ Πνεύματος» (σελ. 142)
 γράφω «καθιερωμένο, ἐπαναστατικὸ, θεῖο Δίκαιο», θέλω τὸ Δί-
 καιο ἰσοδύναμο μὲ τὴν Ἠθικὴ, ὅπως δείχνει ἐκεῖ ἡ σειρά
 τοῦ λόγου.

πικὴ πειθαρχία. Ἡ πιστὴ ὅμως τήρηση τῆς παράδοσης καὶ ἡ ἀναγκαστικὴ ὑποταγὴ στὶς διατάξεις τοῦ Δικαίου δὲν εἶναι νίκη τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ νίκη τῆς ὁμαδικῆς θέλησης ἐνάντια στὴν ἀτομικὴ, περιορισμὸς τῆς ἀτομικῆς θέλησης μέσα στὰ δεσμὰ τῶν κοινωνικῶν veto, σκλαβιά κι ὄχι ἐλευθερία.

Μὲ τρόπο κλασικὸ καὶ μοναδικὸ στὸ εἶδος τοῦ ἡ Ἠθικὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πειθαρχία, ποὺ ἀπαιτεῖ, ἀντι-παρατάσσεται πρὸς τὸ Δίκαιο, ποὺ ἀρκεῖται σὲ μιὰν ἐξω-τερικὴν ἀπλῶς ὑπακοή, μέσα στὰ βαθυστόχαστα λόγια τοῦ Χριστοῦ στὴν «ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλία»:

Δίκαιο

Ἠθικὴ

Ἐν νόμος σου λέει νὰ μὴ—Ἐγὼ σου λέω οὔτε κὰν νὰ σκοτώνεις. ὀργίζεσαι καὶ νὰ βρίζεις.

Ἐν νόμος σου λέει νὰ μὴν—Ἐγὼ σου λέω οὔτε νὰ πιά- νεις ὄρκο στὰ χεῖλη σου. ἐπιορκεῖς.

Ἐν νόμος σου λέει ν' ἀγα-—Ἐγὼ σου λέω ν' ἀγαπᾶς πᾶς τοὺς φίλους σου. τοὺς ἐχθρούς σου.

Ἐν νόμος σου λέει νὰ μὴ—Ἐγὼ σου λέω οὔτε νὰ βλέπεις μοιχεύεις. μ' ἔνοχα μάτια τοῦ ἄλλου τῆ γυναῖκα.

Αὕτῃ μάλιστα ἡ τελευταία ἀντίθεση ἔχει βαθύτατη σημασία. «Καὶ μόνο βλέποντάς την ἔνοχα ἀμάρτησες». Ἀκριβῶς. Τὸ Ἄδικο εἶναι σάλος μιᾶς τάξης ὀλοτέλα ἐξωτερικῆς. Τὸ Ἀνήθικο ἄρση καὶ καταστροφή μιᾶς ἐσωτερικῆς, ἰδανικῆς πειθαρχίας. Τὸ Δίκαιο περιέχει τὸ *minimum* τῶν ὑποχρεώσεών σου καὶ ἀναφέρεται στὶς σχέσεις σου πρὸς τοὺς ἄλλους.* Ἡ Ἠθικὴ εἶναι τὸ σύνολο τῶν χρεῶν σου κι ἐννοεῖ νὰ ρυθμίζει πρῶτα-πρῶτα τὴ στάση σου ἀντίκρου στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ σου. Τὸ Δίκαιο δὲν ἔχει νόημα, δὲν ὑποχρεώνει ἔξω ἀπὸ τὸ κοι-

* Ὁ Ἐπίκουρος ἔλεγε: «Οὐκ ἦν τι καθ' ἑαυτὸ δικαιοσύνη, ἀλλ' ἐν ταῖς μετ' ἀλλήλων συστροφαῖς, καθ' ὀπηλίλους δήπὸτ' ἀεὶ τόπους συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι» (Διογ. Λαέρτ. Χ, 150).

νωνικὸ σύνολο, πού τό χει θεσπίσει κι ἀγρυπνάει γιά τήν τήρησή του. «Εἶναι» λέει ὁ Ardigò (La morale dei Positivisti, Μιλάνο 1879, σελ. 550) «ἡ εἰδική δύναμη τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, καθὼς ἡ συγγένεια εἶναι ἡ εἰδική δύναμη τῶν χημικῶν οὐσιῶν, ἡ ψυχὴ τῶν ἔμψυχων». Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ χωριστεῖ ἡ ἔννοια τοῦ Δικαίου ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ Κράτους.* Ἠθικὴν ὁμως θά χεις κι ὅταν ἀπομονωθεῖς ἐπὶ ζωῆς σου σὲ μιὰν ἔρημο τῆς γῆς.

Οἱ διατάξεις τοῦ Δικαίου καθρεφτίζουν τὴ σύνθεση τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, πού τις νομοθετεῖ, καὶ προσαρμόζονται μ' ἐλαστικότητα πρὶν ἀπ' ὅλα στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ρυθμοῦ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τούτου τοῦ συνόλου. Πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν εἶναι ὁ Μαρξισμὸς ὡς ἱστορικὸς ὑλισμὸς τόσο πειστικὸς, ὅσο στὴν ἐρμηνεία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς ἱστορίας του.

Οἱ καθάρια ἠθικὲς ὁμως ἐκτιμήσεις ὀρίζονται ἀπὸ τὸ Ἰδανικόν, πού ἔπλασε ὁ καθέννας γιά τὴ ζωὴ του ἀνάλογα μὲ τις κοσμοθεωρητικὲς καὶ βιοθεωρητικὲς του πεποιθήσεις. Καὶ βέβαια ἡ κοσμοαντίληψη καὶ ἡ βιοθεωρία τοῦ καθενὸς δὲν εἶναι ἀσχετὴ ἐντελῶς πρὸς τὴ θέση, πού χει ὁ ἴδιος μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, ὅπου ζεῖ, καὶ πρὸς τὴν κυριαρχοῦσα στὸ σύνολο τοῦτο πίστη. Ἀλλὰ εἶναι ἀπὸ τὴν ἄλλη μερῶ καὶ τόσο προσωπικὴ του ὑπόθεση, συνδέεται δηλ. τόσο στενὰ μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία, τὴν ψυχοσύνθεση καὶ τὴν ἱστορία του, κι εἶναι τοῦ καθενὸς ἡ μοῖρα τόσο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ μοῖρα τοῦ ἄλλου, ὥστε κανεὶς δὲν εἶναι σὲ θέσι, νὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια τί ρόλο παίζει στὸ σχηματισμὸ τῶν κοσμοθεωρητικῶν καὶ βιοθεωρητικῶν ἀντιλήψεων ὅλων μαζί ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ καθενὸς χωριστὰ τὸ οἰκονομικο-κοινωνικὸ ἐλατήριον πλάϊ στ' ἄλλα. Ὅταν λοιπὸν ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἀπὸ τις ἀρχές, πού

* Ὁραιότερα ἀπὸ τὸ Spinoza (Ethica IV, 37, 2η παρατήρηση) κανεὶς δὲν ἔχει ἐκθέσει τούτη τὴν ἀλληλεξάρτηση.

ρυθμίζουν τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Δικαίου, ζητάει νὰ βγάλει τὰ κριτήρια τῆς καθάρια ἠθικῆς συνείδησης, «βιάζει» τὰ πράγματα, τ' ἀπλουστεύει πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅσο ἐπιτρέπει τὸ πολύπλοκο τῶν σχέσεων τους γιὰ νὰ χωρέσουν μέσα στὰ σχήματά του. Καθὼς τὸ ἀμορφο νεφέλωμα τοῦ ἐθίμου—ἡ πρώτη φάση τῆς ἠθικῆς κοσμογονίας—ἔτσι καὶ ὁ σχηματισμένος κόσμος τοῦ "Ἡθους"—τοῦ ἔγκυρου γιὰ μιὰ διδόμενη προσωπικὴ συνείδηση συστήματος ἠθικῶν ἀξιῶν (δανείζομαι τὸν ὄρο ἀπὸ τὸ Max Scheler)—εἶναι κάτι τόσο δυσκολόπιαστο καὶ πολυσύνθετο, πὺ δὲ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μ' ἓνα καὶ μόνο τρόπο, μὲ μιὰν ἀπλῆ, σχηματικὴ γενικότητα ἐννοίας, καθὼς διψᾷ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ γενεϊκά του αἷτια εἶναι ὄχι ἓνα καὶ δύο, ἀλλὰ πλῆθος, καὶ ὁ ρόλος τοῦ καίθενός οὔτε προδιαγραμμένος εἶναι οὔτε πάντα ὁ ἴδιος.

Παράδειγμα (παίρνω τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Westermarck πὺ ὀνόμασα πὺ πάνω): Στὸ πρῶτον ἀντίκρουσμα φαίνεται ὅτι γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὸ φόνον τῶν νεογέννητων ἢ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν γέρον καὶ τὸ σκοτωμό, πὺ ναι ἔθιμα πολλῶν πρωτόγονων λαῶν, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ζητήσουμε ἄλλες αἷτιες γενεϊκές, παρὰ τὶς μεγάλες δυσκολίες, πὺ βρίσκουν οἱ λαοὶ αὐτοὶ νὰ ζήσουν στοὺς τόπους πὺ μένουν, τὸν οἰκονομικὸ λοιπὸν ρυθμὸ τῆς ζωῆς τους, τὸν ὀριζόμενον σὲ τούτην τὴν περίπτωσιν ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ περιβάλλον. Κι ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ στέκει ἀμιὰ χαρὰ γιὰ πολλοὺς πρωτόγονους λαοὺς. Ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ πατροκτονία εἶναι διαδομένη στὶς περιπλανώμενες φυλές τῶν ἐρήμων, πὺ ζοῦν κυνηγώντας. Κι ἐξηγεῖται μὲ τὸ ὅτι οἱ γέροι καὶ οἱ ἀδύνατοι, πὺ δὲ μποροῦν νὰ βαδίσουν, εἶναι βάρος καὶ στοὺς ἄλλους, πὺ τριγυρίζουν νύχτα - μέρα καὶ δυσκολεύονται μ' ὄλα τους τὰ τρεχάματα νὰ ζήσουν. Ἀντίθετα οἱ Iroquois π. χ πὺ κατοικοῦν σὲ μόνιμα χωριά, ὄχι μόνον δὲν σκοτώνουν τοὺς γέρους, ἀλλὰ τοὺς προστατεύουν μὲ προθυμία. Ὁ Catlin πάλι διηγεῖται ὅτι στὶς φυλές τῆς Βόρ. Ἀμερικῆς, πὺ διατρέχουν τ' ἀπέραντα λει-

βάδια της, οἱ γέροι οἱ σακάτηδες παρακαλοῦν οἱ ἴδιοι νὰ τοὺς ἀφήσουν πίσω, λέγοντας ὅτι εἶναι πιά ἄχρηστοι κι ὅτι ἔτσι εἶχαν κι ἐκεῖνοι ἀφήσει τοὺς πατεράδες τους — ἔπειτα θένε, λέγουν, πιά νὰ πεθάνουν καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τοὺς κλαῖνε. Καὶ ὁ Dimitroff, πού μελέτησε πλατιά τὸ ἔθιμο τοῦ φόνου τῶν μικρῶν παιδιῶν στοὺς πρωτόγονους λαοὺς, ἔφτασεν ἐπίσης στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παιδοχτονία εἶναι γιὰ τοὺς ἄγριους μέσο σωτηρίας προσωπικῆς καὶ γίνεται μόνο ἀπὸ τὶς φτωχὲς φυλὲς τῶν νησιῶν πού, καθὼς ζοῦν σ' ἔδαφος περιορισμένο καὶ μ' ἐλάχιστα πράματα, παλαίβουν μὲ τὴν πείνα. Γιὰ τοῦτο ὅσοι ἀνήκουν σὲ τέτιες φυλὲς εἶναι ἀναγκασμένοι ἢ νὰ σκοτώνουν τὰ παιδιά τους ἢ νὰ πεθαίνουν οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὴν πείνα. Πολλὲς φυλὲς μάλιστα, ὅταν πέσει μεγάλος λιμός, σφάζουν τὰ παιδιά καὶ τὰ τρωῶνε.

Κι ὅμως σὲ ἄλλους λαοὺς ἡ πατροχτονία ἢ τῶν παιδιῶν ὁ σκοτωμὸς γίνεται γι' ἄλλους λόγους ἄσχετους πρὸς τὸν οἰκονομικὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς τους. Γιὰ λόγους βιοθεωρητικούς, θρησκευτικούς, ἀκόμα καὶ «ἐπιστημονικούς» (ἔχουν καὶ οἱ ἄγριοι τὶς ἐπιστημονικὲς τοὺς ὑποθέσεις!). Ὡστε δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ γενικέψει τὴν προτεινόμενη ἐρμηνεία, χωρὶς ν' ἀφήσει πλῆθος περιπτώσεις ἔξω ἀπὸ τὸν ἐξηγητικὸ κανόνα.— Ὁ Hooper διηγεῖται ὅτι, ὅταν κάποτε ἔκονε παρατήρηση σ' ἓνα νεαρὸ Tchouktchi, πού μαχαίρωσε τὴ γερόντισσα μάνα του, οἱ ἄλλοι ἰθαγενεῖς τοῦ ἀπάντησαν: «Γιατί; Ἡ γρηὰ αὐτὴ γυναίκα δὲ θὰ πέθαινε; Ἡλικιωμένη, ἀδύνατη, κουρασμένη ἀπὸ τὴ ζωὴ, βάρος στὸν ἑαυτό της καὶ στοὺς ἄλλους, ἐπιθυμοῦσε νὰ μὴ βαραίνει τὴ γῆς περισσότερο καὶ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν πιὸ στενὸ συγγενῆ της τὸ εὐεργετικὸ χτύπημα, πού θὰ φηνε τὸ ἄθλιον ἶχνος τῆς ζωῆς, πού τῆς ἔμενε, νὰ φύγει ἐλεύθερο...». Ὁ Hale πάλι μᾶς βεβαιώνει ὅτι σ' ἄλλους τὸ ἐλατήριον εἶναι ἡ πεποίθησή τους ὅτι ὁ καθένας χαίρεται τὶς ἡδονὲς τῆς μέλλουσας ζωῆς μὲ τὶς φυσικὲς καὶ διανοητικὲς δυνάμεις, πού διατηρεῖ τὴν ὥρα τοῦ θανάτου. Γιὰ τοῦτο προτιμοῦν πολλοὶ νὰ πεθάνουν πρὶν ἀδυνατίσει τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα τους ἀπὸ τὰ γερατιά καὶ τὴν ἀρώστια.

Μικρὸ τέλος ρόλο παίζουν στὸ σκοτωμὸ τῶν μικρῶν παιδιῶν οἱ θρησκευτικὲς δεισιδαιμονίες; Σὲ πόσες ἄγριες φυλὲς δὲν θυσιάζουν οἱ ἄνθρωποι τὰ παιδιά τους, γιατί τάχα ἢ τρυφερή τους σάρκα εἶναι εὐάρεστη θυσία στοὺς θεούς;—Σ' αὐτοὺς τοὺς λόγους πρέπει νὰ προστέσουμε καὶ τὶς «ἐπιστημονικὲς ὑποθέσεις»: Οἱ ἄγριοι τῆς φυλῆς Luritchka (τῆς κεντρ. Αὐστραλίας) συνηθίζουν, ὅταν ἓνα παιδί δὲν εἶναι καλῆς ὑγείας, νὰ σκοτώνουν ἓνα ἄλλο μικρότερο καὶ ὑγιέστερο καὶ νὰ δίνουν τροφή τὶς σάρκες του στὸ ἄρρωστο, ἐπειδὴ ἔχουν τὴ γνώμη (ιατρικὴ εἶναι κι αὐτή...) ὅτι τὸ πιὸ ἀδύνατο καὶ ἀσθενικὸ τρώγοντας τὸ ἰσχυρότερο θὰ πάρει τὴ δύναμή του. Οἱ Hakka πάλι, μογγολικὴ φυλὴ τῆς Κίνας, θανατώνουν σκληρὰ πολλὰς φορὲς τὰ μικρὰ κορίτσια, γιατί πιστεύουν ὅτι ἡ ψυχὴ τους στὴν ἐρχόμενη ἐνσάρκωσή της θὰ πάρει τὴ μορφή ἀγοριοῦ. Ἐδῶ πᾶ εἴμαστε στὴν καθαρὴ Μεταφυσική!

Βέβαια οἱ αὐστηρὰ «ὀρθόδοξοι» ἱστορικοὶ ὑλιστὲς μποροῦν νὰ ποῦν ὅτι τὰ ἐλατήρια αὐτὰ (τὸ θρησκευτικόν, τὸ βιοσοφικόν, τὸ θεωρητικόν) εἶναι παράγωγα, βγῆκαν δηλ. ἀπὸ νὰ ἄλλο πρωταρχικόν, τὸ οἰκονομικο-κοινωνικόν: σύμφωνα μὲ τὸν οἰκονομικὸ ρυθμὸ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διαμορφώθηκε ἡ θρησκεία, ἡ βιοθεωρία καὶ ἡ «ἐπιστήμη» τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὴ ὅμως ἡ «παραγωγή» δὲν εἶναι διόλου εὐκόλο ν' ἀποδειχτεῖ, κι ἔτσι ἡ ὑπόταξις τῶν πάντων κάτω ἀπὸ τὸ λεγόμενον πρωταρχικόν ἐλατήριο παραμένει ὅτι πραγματικὰ εἶναι: *petitio principii*. Καὶ βέβαια πῶς εἶναι δυνατό νὰ ἐξηγήσεις, νὰ συλάβεις δηλ. μέσα σ' ἓνα πολὺ ἀπλὸ καὶ ἄκαμπτο, ἀλύγιστο σχῆμα λογικὸ τὸ θολὸ καὶ ἄμορφο νεφέλωμα τοῦ ἐθίμου; Ἄλλο τόσο ἀδύνατο εἶναι νὰ ἐρμηνέψεις καὶ τὸ ἦθος τοῦ πολιτισμένου, τοῦ ψυχικὰ διαφορωμένου ἀνθρώπου μὲ μόνο γενετικὸν αἷτιο τὴ θέσις πού χει μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολον, ὅπου ζεῖ, καὶ τὸ ρόλο πού παίζει στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τούτου τοῦ συνόλου. Τὴ δυσκολία τὴ νιώθουν καὶ οἱ πιὸ φωτισμένοι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Μαρξιστὲς καὶ τὴν ὁμολογοῦν. Ὁ Kautsky («*Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*» Stuttgart 1920, σελ.

123) λέει μὲν ὅτι αὐτό, πού θὰ προστάξουν τὸν ἄνθρωπο τὰ κοινωνικά του ἔνστιχτα προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς κάθε τόσο κοινωνικὲς ἀνάγκες, πού αἰσθάνεται ὁ ἴδιος, ἢ τάξη του, τὸ κοινωνικὸ σύνολο, πού μέσα του ζεῖ, προσθέτει ὅμως στὴν ἴδια σελίδα ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν ἔχει στενότητα σχέση καὶ μὲ τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ μὲ τὶς γνώσεις καὶ μὲ τὴν ἀντίληψη, πού χει γιὰ τὴν αἰτιότητα μιὰ κοινωνία, ἀπαράλλαχτα ὅπως καὶ ἀπὸ τοῦτον τὸ διανοητικὸ παράγοντα (ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ τεχνικὰ μέσα) ρυθμίζεται καὶ ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς.— Αὐτὸ εἶναι βέβαια μιὰ παραχώρηση, ὄχι ὅμως ἀρκετή. Οὔτε σαφῆς. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι μόνο ἡ διάκριση, πού κάναμε πρὸ πάνω μεταξὺ Δικαίου καὶ Ἡθους (Ἡθικῆς), βάζει τὰ πράγματα στὴ θέση τους, ὀρίζοντας ποῦ ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμέψει ὡς γόνιμη «ὑπόθεση ἐργασίας» (Arbeitshypothese) καὶ ποῦ ὄχι.

Ἐκεῖνος πού μὲ τὶς διαλεχτικὲς του ἀκροβασίες μπερδεψε τὶς σχέσεις Δικαίου καὶ Ἡθικῆς (Ἡθους) εἶναι ὁ Hegel. Ἡ φιλοσοφία του εἶχε στὴ νομικὴ διανόηση τῆς χώρας του βαθύτατην ἐπίδραση. Οἱ γερμανοὶ Νομικοὶ μεταφύτεψαν στὸ ποινικὸν ἰδίως Δίκαιο τὶς σκοτεινὲς του θεωρίες καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ σύγχυση καὶ ὁ ἀνεδαφισμὸς, πού χαρακτήριζαν τὸν περασμένον αἰῶνα τῆ γερμανικῆ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου. (Ὁ Stammler μὲ τὸ νεοκαντισμὸ του συνεχιζει ἀκόμα στὶς ἡμέρες μας αὐτὴ τὴν ἁμαρτωλὴ παράδοση). Ὁ τελευταῖος—καὶ ὁ πρὸ «συγχρονισμένος» στὸν καιρὸ μας—μαθητῆς τοῦ Hegel, ὁ Benedetto Croce μέσα σ' ἓνα μακρόσυρτο καὶ γεμᾶτο κακοχωνεμένες ιδέες ἔργο του («Philosophie de la Pratique. Economie et Ethique» μετ. ἀπὸ τὸ ἰταλ. Alcan, 1911) προσπαθεῖ νὰ διασαφήσει τὶς σχέσεις Δικαίου καὶ Ἡθους μὲ τὴν ἐξῆς παρομοίωση: «Ὅπως ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι ἡ λογικότητα, ἂν καὶ ἡ λογικὴ σκέψη δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ συγκεκριμένη ἀλλιῶτικα παρὰ μὲ τὴν ὀμιλία, ἔτσι καὶ ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια δὲ μπορεῖ νὰ ζήσει παρὰ μεταφραζόμενη σὲ νόμους καὶ θεσμοὺς καὶ μέσα στὴν πραγματοποίηση νόμων καὶ θεσμῶν, δηλ.

μέσα στὴ νομικὴ καὶ οἰκονομικὴν ἐνέργεια» (σελ. 337). Ἡ φράση αὐτὴ περιέχει μιὰν ἀλήθεια καὶ μιὰ πλάνη. Παρόμοιο κράμα εἶναι ὅλη ἡ ἐγελικὴ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου. Γιὰ τοῦτο εἶναι καὶ ἐπικίνδυνη, γιὰ τοῦτο παραπείθει καὶ σήμερα ἀκόμα πολλούς, μ' ὅλο πού ὁ Jhering μὲ τὸ κλασικὸ του ἔργοι Der Zweck im Recht (2η ἔκδ. Λιψία 1884) χτύπησεν ἀπὸ καιρὸ τὸν ἐγελικὸν ἀνεδαφισμὸ καὶ βοήθησεν τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου νὰ θεμελιωθῇ ἀπάνω σὲ βάσεις στερεές, πραγματικές.

Οἱ κύκλοι τοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Ἡθους συγκόπτονται, ἀλλὰ δὲ συμπίπτουν: ἡ παράβασις τῶν διατάξεων τοῦ Δικαίου δὲν εἶναι πάντα ἀνήθικη καὶ πολλὰς ἀνηθικότητες παίρνουν συχνὰ τὸ χρῆσμα τῆς νομιμότητος. Ἐξ αἰτίας τῶν κοινῶν σημείων ἐπαφῆς, πού πραγματικὰ εἶναι πολὺ λιγότερα ἀπ' ὅσα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει, παίρνει τὸ Δίκαιο ἐκείνη τὴν ἐπίφασιν τῆς ἐξονυχισμένης, ἀποκρυσταλλωμένης, κωδικοποιημένης ἠθικότητος, πού ἀποτελεῖ γιὰ μερικοὺς σοφοὺς τὸ χαρακτηριστικὸν τάχα γνώρισμά του. Μὰ τὸ Δίκαιο περιέχει ψυχία μόνον ἠθικότητος χωρὶς ψυχὴ. Μὲ τὸ ἴδιον κύρος περιβάλλει πράξεις ἀγνὰ ἠθικὰ καὶ ἄλλες, πού γιναν—τὸ λιγότερον—χωρὶς τὴν ὁρμὴν πρὸς τὸ Ἰδανικὸν καὶ τὴν πρόθυμην, σιωπηλὴν, αὐστηρὴν, «ψυχικὴν πειθαρχίαν», πού εἶναι ἡ οὐσία τοῦ Ἡθους. Τὸ Ἡθος ἀγωνίζεται, παλαίβει ἀπελπισμένα νὰ βάλῃ κάποια ζωὴ πνευματικὴ μέσα στοὺς παγερούς, μαρμαρωμένους τύπους τοῦ Δικαίου, νὰ δώσῃ εὐαισθησίαν καὶ εὐκαμψίαν, «συνείδηση» στὶς ἄψυχες διατάξεις του. Ποτὲ ὅμως δὲν τὸ καταφέρνει, ἂν δὲν συμαχήσῃ μὲ τοὺς σκοτεινοὺς μοχλοὺς, πού κινοῦν τὴν ὁμαδικὴν ζωὴν. Καὶ τότε πάλι τὸ Δίκαιο μὲ τὴν σατανικὴν ἐλαστικότητά, πού ξέρει νὰ δείχνῃ στὶς δύσκολες στιγμὰς, περνάει ἀνώδυνα τὴν κρίσιν μ' ἓνα νόθον συμβιβασμό: χώνει τὴν τρυφερὴν ψυχὴν τῆς νέας ιδέας μέσα στὸ κολλασμένον κορμὶ τῶν μόνιμων συμφερόντων. Ἔτσι ἐνῶ τὸ Ἡθος διαπομπεύεται, μένει μὲ τὴν ψεύτικην ἐντύπωσιν τῆς νίκης.

Γνώρισμα τοῦ Δικαίου οὐσιαστικὸν εἶναι ὁ ἐξαναγκασμός. Ἐγίνε περίφημη ἡ φράσις τοῦ Jhering:

«Κανόνας τοῦ Δικαίου χωρίς ἐξαναγκασμὸ εἶναι ἀντίφαση, εἶναι φωτιὰ πὺ δὲν καίει, φῶς πὺ δὲ φωτίζει». Γιὰ τοῦτο ἡ ἔννοια τῆς ποινῆς εἶναι στενὰ συννυφασμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Δικαίου. Ἐξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ Δικαίου ἡ ποινὴ δὲν ἔχει κανένα νόημα. Γιατὶ τῆς λείπει ἐντελῶς τὸ πραγματικὰ ἠθικὸ περιεχόμενο. Στηρίζεται ἀποκλειστικὰ ἀπάνω στὴν ἀνάγκη — καὶ στὸ δικαίωμα ἄρα — τῆς κοινωνίας ν' ἀμυνθεῖ ἐναντίον ἐκείνων πὺ κλονίζουν τοὺς ὅρους τῆς ὑπαρξῆς της, τὶς διατάξεις τοῦ Δικαίου. Ἡ ποινὴ δὲν εἶναι «ἀπότισις» τοῦ κακοῦ, ἐκδίκηση, ἀλλὰ μέσον προληπτικὸ τῆς κοινωνικῆς ἀμυνας. Ἐπιβάλλεται ὄχι quia peccatum est, καθὼς εἶπεν ἐπιγραμματικὰ ὁ Seneca, sed ne peccetur. Ἡ σύγχρονη Ἰταλικὴ σχολὴ τοῦ ποινικοῦ Δικαίου μὲ ἀρχηγὸ τὸ Ferrì αὐτὸ διδάσκει. Καὶ ὁ Guyau σ' ὄλο τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου του, πὺ ἀναφέραμε (σελ. 179-243), ἀποδείχνει πειστικότερα ὅτι κανένας λόγος καθάρια ἠθικὸς δὲν ἐπιβάλλει νὰ τιμωροῦμε τὴν κακία καὶ ν' ἀμείβουμε τὴν ἀρετὴ. Μόνον ὡς μέσον ἀμυνας κοινωνικῆς ἔχει νόημα, λέει, ἡ ποινὴ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Scheler (Der Formalismus in der Ethik κτλ. σελ. 374 καὶ 377), μόνο πὺ προσθέτει μιὰν ἀξιοπρόσεχτη παρατήρηση: «Ἡ ποινὴ στρέφει τὸ ἐσωτερικὸ βλέμμα τοῦ κακοποιοῦ πρὸς τὴ βαρύτερη σφαῖρα τῆς προσωπικότητάς του καὶ τὸν κάνει νὰ ἰδεῖ τὴν ἠθικὴ του σύσταση. Τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἰσοσκελίσει τὴν κακία του μὲ τὴ μεταμέλεια. . . . Ἐτσι μὲ τὴν ποινὴ παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα μιᾶς ἠθικῆς σχέσης μεταξὺ δράστη καὶ θύματος. Σὲ τοῦτο μόνο, ὄχι σὲ μιὰ καθάρια «ἠθικὴν ἀπαίτηση τῆς δικαιοσύνης», ἔγκειται ἡ σχετικὴ ἠθικὴ σημασία της» (σελ. 378-379). Ἡ παρατήρηση αὐτὴ, πολὺ λεπτὴ πραγματικὰ καὶ ὀρθή, θυμίζει τὰ λεγόμενα τοῦ Πλάτωνα στὸ «Γοργία» (476-478) ὅτι ὅπως ὁ ἄρρωστος ζητάει τὸ γιατρικὸ γιὰ νὰ θεραπευθεῖ, ἔτσι καὶ ὁ ἄδικος τὴν τιμωρία γιὰ νὰ σωθεῖ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὺς μόνον ὅταν ἀντικρούσουμε ἀπὸ τούτῃ τὴν πλευρὰ τὴν ποινὴ, μπορούμε νὰ τῆς ἀναγνωρίσουμε κάποια ἠθικὴ σημασία. Κατὰ τᾶλλα εἶναι ἀνάγκη μόνο κοινωνικὴ, καὶ ὄχι ἀξίωση—«αἵτημα» τῆς ἠθικῆς συνει-

δησης, καθὼς ὑποστήριξεν ὁ Kant, ποὺ μέσα στὸν γεροντικὸ φανατισμὸ του ἔγραψε (σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα του βιβλία: «Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre») τοῦτο τὸ ἀνεξήγητο καὶ ἀποτρόπαιο πρᾶγμα: ὅτι εἶναι τόσο στενά συνυφασμένες (μὲ μιὰ κρίση συνθετικὴν a priori βέβαια) ἡ δυστυχία μὲ τὴν κακία καὶ ἡ εὐτυχία μὲ τὴν ἀρετή, ὥστε ἡ τιμωρία εἶναι τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου· ἂν λοιπὸν ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία ἐπρόκειτο μὲ τὴ θέλησή της νὰ διαλυθεῖ, θὰ ὄφειλε πρῶτα, πρὶν σκορπίσουν τὰ μέλη της, νὰ διατάξει τὴν ἐκτέλεση τοῦ τελευταίου σὲ θάνατο καταδικασμένου κακούργου, ποὺ περιμένει τὸ τέλος του στὶς φυλακές— αὐτὸ τὸ χρέος πρέπει πρῶτα νὰ ξοφλήσει κι ὕστερα ἄς διαλυθεῖ. . . Ὁ ἀπριορισμὸς στὴν Ἠθικὴν εἶναι ἀστοχία, στὸ Δίκαιο ἀσπλαχνία δημίου.

Τὸ ἦθος ὡς περιπέτεια τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς ἔχει τὴ δική του τροχιά. Στὴν ἀρχὴ παρουσιάζεται σὺν ἀκράτητῃ, ἐπαναστατικῇ ὁρμῇ, ποὺ ζητάει νὰ σπάσει τὰ κάδρα τῆς παλιᾶς ἀρετῆς, γιατί δὲν χωροῦν πιά τὶς καινούριες λαχτάρεις τῆς ψυχῆς, χωρὶς ὅμως ἀκόμα νὰ γεῖ ἔτοιμο τὸ νέο σύστημα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ποὺ ὀνειρεύεται νὰ πυργώσει ἀπάνω στὰ ἐρείπια ἐκείνου, ποὺ ρίχνεται φανατικὰ νὰ γκρεμίσει. Τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτο, τὸ ἥρωικὸ στάδιο ποὺ περνάει. Ἔτσι θυελλώδεια εἶναι ἡ ἀνατολὴ τοῦ νέου ἦθους. Τὴ χαρακτηρίζει ὁ ἐπαναστατικὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ πεισματικὴ ἄρνηση. Οἱ πλάκες τῶν νέων νόμων δὲν ἔχουν κατασκευασθεῖ. Πολὺ-πολὺ ὅμως δὲν τὶς νοιάζεται κανένας, γιατί ἐκεῖνο πού ναι διάχυτο στὸν ἀέρα καὶ ἠλεκτρίζει τὴν ἐπαναστατημένη ψυχὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη ἢ καταλυτικὴ νὰ τσακιστοῦν οἱ παλιές. Πρῶτα πρέπει αὐτὲς νὰ λείψουν, γιατί δεσμεύουν, πνίγουν τὸν ἄνθρωπο: μέσα στοὺς μάταιους περιορισμοὺς τους κινδυνεύει νὰ πάθει ἀσφυξία ἢ ψυχὴ. Ὑστερα, ὅταν τὸ μένος τοῦτο θὰ χεῖ πιά κοπάσει, μόνες θὰ βροῦν οἱ νέες λαχτάρεις τὴν ἠθικὴ τους «ἔκφραση» καὶ θὰ διατυπωθοῦν τὰ Πρέπει τοῦ καινούριου Νόμου μεθοδικὰ καὶ μὲ τάξην, μ' ἐσωτερικὴν ἱεραρχία.

Τοῦτο θὰ γίνει στὸ δεύτερο στάδιο πού ναι τὸ με-
σουράνημα τοῦ Ἑθους. Τότε συνειδητοποιεῖ μὲ ἀκρί-
βεια τὸ νέο χρέος ἢ ψυχὴ καὶ οἱ προσταγές του μιλοῦν
μιὰ σαφῆ, σχηματισμένη γλῶσσα. Τὸ καινούριο Ἰδανικὸ
εἶναι πιά δουλεμένο ἀπάνω σὲ σχέδιο ἀρχιτεκτονικὸ σ'
ὅλες του τὶς λεπτομέρειες κι ὁ ἐνθουσιασμός κι ἡ ὁρμὴ
τοῦ πρώτου σταδίου γίνονται τώρα προθυμία κι ἐπιμονὴ
στὴ νέα πειθαρχία. Ἡ δράση ξέρεي τί ζητεῖ. Τὸ φῶς καὶ
ἡ τάξη τοῦ νοήματος, ὁ ρυθμὸς τῆς Ἰδέας πού θὰ μπεῖ
μέσα στὴ ροὴ τοῦ εἶναι, τοῦ Πραγματικοῦ, τῆς Ζωῆς,
ὀδηγοῦν καὶ στερεώνουν τὰ βήματά της. Ὁ νοῦς δίνει
τὸ χέρι στὴ βούληση καὶ μαζί τελοῦν τῆς ἀρετῆς τὸν
ἀθλο.

Τὸ τρίτο στάδιο, τὸ στάδιο τοῦ βασιλέματος, τῆς
δύσης τοῦ Ἑθους εἶναι ὁ Φαρισαϊσμός. Οἱ τύποι, οἱ ἐ-
ξωτερικότητες ἀποροφοῦν τὴν οὐσία τῆς ἠθικότητας, τὸν
ἐνθουσιασμό καὶ τὴν εἰλικρίνεια, κι ὅ τι μένει στὸ τέλος
εἶναι ἓνας πεντάντικος σχολαστικισμὸς γεμάτος ψευτιά
καὶ ὑποκρισία. Ἡ ἔκφραση, πού ἦταν προορισμένη γιὰ
κορμὶ τῆς Ἰδέας, γίνεται ὁ τάφος της. Στὶς ἠθικὲς δια-
κρίσεις ζυγίζονται καὶ τὰ σκύβαλα, διχοτομεῖται ἀκόμα
καὶ ἡ τρίχα. Ἡ εὐαισθησία ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτα
περισσότερο ἀπὸ ὑπολογισμένη ματαιοδοξία. Ἐπαψε ἡ
λαχτάρα τῆς ἀρετῆς νὰ ναι γιὰ τὴν ψυχὴ «πῦρ φλέγον». Ἡ
τὴν ὑπακοὴ στὶς προσταγές τοῦ ἠθικοῦ Πρέπει δὲν ἐπι-
βάλλει ἢ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὴν πίεση
τοῦ Πραγματικοῦ, πού τὴν πνίγει μὲ τὸ ζόφο καὶ τὴν ἀ-
ρυθμία του, ἀλλὰ εἴτε ἡ συνήθεια εἴτε ἡ ἐπίδειξη. Μὲ
«τάφους κεκονιαμένους» μοιάζουν τῶν Φαρισαίων οἱ ψυ-
χές, καθὼς εἶπεν ἔξοχα ὁ Χριστός.

Στὴν κυρίως ἠθικὴ ἀνήκει μόνο τὸ δεύτερο στά-
διο, τὸ στάδιο τοῦ μεσουρανήματος τοῦ Ἑθους, τότε
πού ὁρμὴ καὶ ἔκφραση ἰσοροποῦν καὶ ἡ ψυχὴ συν-
ειδητοποιεῖ σχηματισμένο, φωτεινὸ τὸ χρέος. Τῶν ἄλ-
λων δύο, τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ Φαρισαϊσμοῦ, ἡ
θέση εἶναι *στὰ σύνορα τῆς ἠθικῆς*. Τὸ πρῶτο δὲν
εἶναι «ἀκόμα» ἠθικὴ. Τὸ τελευταῖο δὲν εἶναι «πλέον»
ἠθικὴ. Ὅσοι ἔχουν διαβάσει τὸ 10ο κεφάλαιο τοῦ βι-

βλίου μου «Περὶ Τέχνης» («Στὰ σύνορα τῆς Τέχνης» σελ. 218 καὶ πέρα) θὰ βροῦν μεγάλες ἀναλογίες μεταξὺ ἠθικῆς Ἐπανάστασης καὶ Ὑπέροχου, ὅπως καὶ μεταξὺ Φαρισαϊσμοῦ καὶ Χαριτωμένου. Τὸ Ὑπέροχο, πού κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά του κρύβεται, καθὼς λέω ἐκεῖ, κάτι πελώριο, βάρβαρο, ἀπρόσιτο, μὲ τόσο βάθος καὶ τέτια δύναμη, ὥστε καμιά φόρμα δὲ μπορεῖ νὰ τὸ περιλάβει καὶ γὰ τὸ ἐξωτερικέσει μὲ πληρότητα, ἀντιστοιχεῖ ὁλοφάνερα πρὸς τὴν ἠθικὴν Ἐπανάσταση, πού εἶναι ἀκόμα παραπολὺ ὀρμητικὴ, θυελλώδικη, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ «σχηματιστεῖ», νὰ ἐκφραστεῖ μὲ ὀρισμένα, ἀποκρουσταλλωμένα Πρέπει. Καὶ τὸ Χαριτωμένο, πού εἶναι δεύτερο πέρασμα τοῦ Περίτεχνου (ὄχι πιά τοῦ Πραγματικοῦ) μέσα πάλιν ἀπὸ τὴ φαντασία—τὴ φαντασία πού δὲ ζητάει νὰ τὸ φορμάρει μόνο πλαστικά, ἀλλὰ νὰ τὸ στραγγίξει ὅπως διόλου, κι ἔτσι νὰ μείνει στὸ τέλος κάτι χωρὶς οὐσιαστικὴ ζωτικότητα, κάτι πού εἶναι ὅλο ἐμφάνιση, δίχως ψυχὴ—ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ Φαρισαϊσμό, τὴ στραγγιγμένη δηλαδὴ καὶ διπλοστραγγιγμένη ἀρετὴ, πού κατάντησε πιά φόρμα μονάχα καὶ τύπος, γιὰτι κάθε ἀληθινὰ ἠθικὸ περιεχόμενο ἐξατμίσθηκε, χάθηκε ἀπὸ μέσα της.

Κεφάλαιο ἕκτο

Ἡ ἱεραρχία

τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν.

Μένει τὸ τρίτο μέρος τοῦ προγράμματος τῆς κατανοούσας Ἠθικῆς: τὸ πρόβλημα τοῦ ἠθικοῦ Ἰδανικοῦ.

Ἡ ἀρετὴ εἶναι κατόρθωμα, ἀθλος—καθὼς τὴν ὀνομάσαμε πολλές φορές ὡς τώρα—γιατὶ δὲν χρειάζεται μονάχι καθαρότητα συνείδησης, γὰρ ν' ἀκουστεῖ ἀγνή τοῦ χρέους ἢ φωνή, ἀλλὰ καὶ δυνατὴ θέληση, ὥστε ἡ ὑπακοὴ νὰ μὴ μείνει στὴ σκέψη μονάχα, ἀπλῆ ἀποδοχή, ἐνέργεια δυναμικὴ, ἀλλὰ νὰ γίνῃ πράξις ἀληθινὴ, ἐνέργεια πραγματικὴ. Μὲ τοῦτο τὸ κριτήριον μετρεῖται ἡ καθ'αυτὸ ἠθικὴ ἀξία ἐνὸς ἀνθρώπου. Γιὰ νὰ τὴν καθορίζουμε ὀρθά, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάζουμε ὄχι μόνον ἂν εἶναι εἰλικρινής, ὅταν συνειδητοποιεῖ τὸ ἠθικὸ Πρέπει, ἀλλὰ ἂν ἔχει καὶ τὴ δύναμη νὰ πειθαρχήσῃ τὴ ζωὴ του στοῦ χρέους τὴν προσταγὴν. Τὸ νὰ ἐσωτερικέψῃς μὲ ἀγνή ψυχὴ τὴν Ἰδέαν δὲ φτάνει. Πρέπει καὶ νὰ τὴν πραγματοποιήσῃς μὲ τὴ δράση σου ἀκέραια, χωρὶς συμβιβασμούς. Ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι διάθεση μονάχα, ἀλλὰ καὶ ἐνέργεια. Τοῦτο θὰ ὀνομάσουμε κριτήριον τῆς καθ'αυτὸ ἠθικῆς ἀξίας.—Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ διάστασιν αὕτη ἔχει τὸ ἠθικὸ κατόρθωμα καὶ κάποιαν ἄλλην.

Αὐτὴν πού λέμε: ὕψος, ἀνάστημα. Πῶς ὁμως καθορίζεται τούτη ἢ δεύτερη διάστασή του; Ποιό θὰ εἶναι τὸ κριτήριο τοῦ «ὑψους» του;— Νὰ τὸ ζήτημα πού ἔχουμε τώρα νὰ ἐξετάσουμε.

Ὅτι ὅλα τὰ ἠθικὰ κατορθώματα δὲ μποροῦν νὰ μποῦν στὴν ἴδια μοῖρα, μ' ὅλο πού χαρακτηρίζονται μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα: ἀρετές, εἶναι μιὰ ἀλήθεια παλιὰ γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Κι ὁ κοινὸς νοῦς ἀκόμα τό χει προσέξει αὐτό. Δίνω τὶς φλέβες μου νὰ τὶς ἀνοίξουν γιὰ νὰ σώσω μὲ τὸ αἷμα μου τὴ γυναῖκα πού ἀγαπῶ, τὴ μάνα τῶν παιδιῶν μου. Θὰ μὲ ποῦν ἄνθρωπο ἠθικὸ καὶ ἀξιέπαινο. Στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπικράτηση ἑνὸς κοινωνικοῦ ἰδανικοῦ χύνω τὸ αἷμα μου πολεμώντας μαζί μὲ ὄσους μὲ δένει ὁ κοινὸς ὄρκος. Καὶ τούτη τὴν πράξη μου ἠθικὴ θὰ τήνε ποῦν κι ἐνάρετη. Ὅμως ὅλοι αἰσθάνονται ὅτι ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο κατορθώμα μου ὑπάρχει κάποια ἀπόσταση, μιὰ ἰδιαίτερη διάκριση, πού δὲν ὀφείλεται στὸ ὅτι π.χ. ἤμουν στὴ μιὰ περίπτωση πιὸ εἰλικρινὴς ἢ στὴ βούλησην ἰσχυρότερος παρὰ στὴν ἄλλη, ἀλλὰ σὲ κάτι ἄλλο, πού δυσκολεύεται ὁ καθένας νὰ καθορίσει, ἂν καὶ τὸ διαισθάνεται καὶ τὸ ὑποστηρίζει μ' ἐπιμονή. Λέμε συνήθως τὸ δεύτερο κατορθώμα «σπουδαιότερο», ἠθικῶς «ἀνώτερο» ἀπὸ τὸ πρῶτο, χωρὶς ὁμως καὶ νὰ μαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε μὲ ποιό μέτρο («κριτήριο») μειρήσαμε καὶ διαπιστώσαμε τὴ μεγαλύτερη σπουδαιότητα, τὴν ἀνωτερότητά του.

Βέβαια δὲν λείπουν καὶ στὸ ζήτημα τοῦτο ἐκεῖνοι πού, εἴτε ἀπὸ διανοητικὴν ὀκνηρία εἴτε ἀπὸ στενότητα βλέμματος, δὲ θέλουν νὰ τοῦ δώσουν διαστάσεις προβλήματος καὶ τὴν ὅποιαν ἀξίζει σημασία. Ἐχουν τὴν ἀπάντηση τόσο εὐκόλη ὅσο καὶ ρηχὴ: «Ἡ διάκριση εἶναι ἀστήριχτη, φαινομενικὴ· ὅταν γίνονται μὲ τὴν ἴδια προθυμία καὶ εἰλικρίνεια, ἀρετὴ εἶναι καὶ τὸ ἓνα κατορθώμα, ἀρετὴ καὶ τὸ ἄλλο». Ἡ: «Ἄν ὑπάρχει ἀνάμεσα τους κάποια διαφορὰ, αὐτὴ δὲν ὀφείλεται στὴν οὐσία αὐτῶν τῶν πράξεων, ἀλλὰ στὶς μεγαλύτερες ἢ μικρότερες δυσκολίες, πού παρουσιάζει ἢ καθεμιά τους σὲ κείνον πού τὶς καταπιάνεται· καὶ τούτο ὁμως

τὸ μέτρον εἶναι ὑποκειμενικό, ἀφοῦ ὅτι γὰρ σένα εἶναι πῶς δύσκολο ἴσως νὰ ναι γὰρ μένα εὐκολότερο «. ο. κ.». Ἡ: «Ὅτι ξεχωρίζει τὴν μίαν ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν εἶναι κάποια ἰδιαίτερη ποιότητα τῆς ἐσωτερικῆς πρόθεσης, πὺ βρίσκειται στῆς καθεμιᾶς τῆς ρίζας, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ ἐστὶν ἐν τῇ φωνῇ καὶ ἐν τῇ ἐκτασῇ τῶν ἐξωτερικῶν τοὺς ἀποτελεσμάτων. Τὴν αὐτοθυσίαν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει θὰ τὴν ἔλεγε κανεὶς μάλλον ἐγωιστικὴ. Ποιὸς ὅμως, ὁ ἐγωισμὸς ἢ ὁ ἀλτρουισμὸς, εἶναι ὡς ἠθικὸ ἰδανικὸ ὑπέρτερον; Αὐτὸ δὲν εἶναι μονάχα ζήτημα ἰδιοσυγκρασίας, ἀλλὰ καὶ ὀλίγον περιστάσιμον. Ὑπὸ ὁρισμένους ὅρους καὶ ἐν ὁρισμέναις περιστάσεσι ὁ πρῶτος, ἐν ἄλλοις καὶ ἐν ἄλλαις ὁ δεύτερος. Ὡστε γενικὰ καὶ ἀφηρημένα τίποτα δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ. Καὶ κάθε προσπάθεια σχετικὴ εἶναι ματαιοπονία. . . . ».

Δικαίωμα σου νὰ μὴν ἀσχολεῖσαι μὲ ζητήματα, πὺ ἢ τὴν περιέργειάν σου δὲν κεντοῦν ἢ τὰ αἰσθάνεσαι πὺς δὲν εἶναι ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις σου. Ἀπὸ τὴν στιγμήν ὅμως πὺ τὰ βάζουν ἐν τῇ μέσῃ οἱ ἄλλοι καὶ ἀρχίζει σοβαρὰ ἡ συζήτηση, δὲ σου ἐπιτρέπεται νὰ εὐτελίζεις τὸ νόημά της μὲ τὶς ἐπιπολαιότητές σου Ἡ ἀπόστασις ἀνάμεσα ἐν τῇ καθῆκον ἠθικῆς πράξεσι τοῦ ἀνθρώπου, ἀπόστασις πὺ ὀφείλεται ἐν τῇ διαφορῇ τῆς καθεμιᾶς «ἀνάστημα», εἶναι ἓνα *factum* γὰρ κείνον πὺ ξέρει καὶ θέλει νὰ προσέξει τὰ πράγματα. Γιατὶ ὅσο καὶ ἂν βεβαιῶνω τοὺς ἄλλους ὅτι ἐγὼ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ μου πράξει καὶ ἐν τῇ δευτέρῃ μὲ τὴν ἴδιαν εὐλικρίνεια συνειδητοποίησα τὸ χρέος μου, ἢ ὅτι τὸ ἴδιο μου στοίχισε ἐν τῇ θυσίῃ καὶ ἢ μὴ καὶ ἢ ἄλλη, ἢ ὅτι καὶ ἐν τῇ δύο ἐξ ἴσου ἐγωιστικὰ ἢ ἀλτρουιστικὰ δόθηκα ἐν τῇ θάνατο, πάλι θὰ ὑποστηρίζουν—καὶ μόνος μου ἄλλωστε τὸ αἰσθάνομαι—ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τούτη τὴν «ταυτότητά» τους, τὸ πρῶτον μου κατόρθωμα ἢ τὸ δεύτερον εἶναι «σπουδαιότερον», «ἀνώτερον» ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ὅλοι βέβαια μπορεῖ νὰ μὴ συμφωνήσουν ἐν τῇ προτίμησιν. Ἄλλοι θὰ ἐκτιμήσουν ἴσως περισσότερο τὸ πρῶτον, ἄλλοι τὸ δεύτερον. Ὅλοι ὅμως θὰ παραδεχτοῦν ὅτι ἀνάμεσά τους ὑπάρχει μὴ κάποια διαφορὰ σπουδαιότητος, «ἀναστήματος». Τὸ ζή-

τημα λοιπὸν εἶναι τώρα νὰ βρεθῆι ἂν ὑπάρχει ἀσφα-
λὲς κριτήριον τοῦ ὕψους των. Καὶ τοῦτο εἶναι πρόβλη-
μα, πὺν ξεπερνᾷ τὸν κοινὸ νοῦ. Πρόβλημα τοῦ φιλο-
σοφικοῦ στοχασμοῦ. Θὰ τ' ὀνομάσουμε: *πρόβλημα τῆς*
ἱεραρχίας τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν.

Μὲ τὸν ὄρον «ἀξίες» (στὸν πληθυντικὸ) ἐννοοῦμε
τις μορφὲς πὺν παίρνει, ὅταν παρουσιάζεται στὴ συν-
είδηση τὸ ἠθικὸ χρέος. Ἀρετὴ εἶναι ἡ συνειδητο-
ποίησις τοῦ ὁποιοῦδήποτε χρέους καὶ ἡ πρόθυμη ὑπα-
κοὴ τῆς βούλησις στὶς προσταγὰς του. Ἔτσι γενικὰ καὶ
ἀφηρημένα. Ἡ ἀγάπη ὅμως—γιὰ νὰ φέρουμε ἓνα παρά-
δειγμα—εἶναι μὴ ὀρισμένη μορφή, ἀνάμεσα σ' ἄλλες,
πὺν παίρνει τὸ χρέος γιὰ νὰ παρουσιαστῆι στὴ συνείδηση.
Ἄρα εἶναι μία ἀπὸ τὶς «ἠθικὰς ἀξίες». Ἡ φιλοπατρία
τὸ ἴδιο. Ἡ ἀπόχτησις δύνάμει προσωπικῆς ἐπίσης κ.ο.κ.
Τὴν ἴδια διάκρισις κάνουμε στὴν Τέχνη ἀνάμεσα στὴν
ὀμορφιὰ καὶ στὶς αἰσθητικὰς ἀξίες. Ἀξίες αἰσθητικὰς εἶ-
ναι ἓνα ἔρωτικὸ τραγούδι, ἓνα ἔπος πατριωτικὸ, ἓνας
θρησκευτικὸς ὕμνος κτλ. Ὅμορφιὰ ὅμως εἶναι κάτι γε-
νικόν: πειθαρχία στὸ «νόημα τῆς Τέχνης», καθὼς θὰ λεγε
ὁ Σολωμός.—Ὁ ἀναγνώστης εἶναι ἀνάγκη νὰ προσέξει
τις σημασιολογικὰς διακρίσεις τῶν ὄρων, πὺν μεταχειρι-
ζόμεσθε. Ἔτσι μόνον θὰ κατανοήσῃ τὰ παρακάτω.

Ἡ προστάζουσα, ἡ «νομοθετοῦσα» ἠθικὴ ἀνάλογα
μὲ τὶς μεθοδολογικὰς τῆς ἀρχὰς λύνει καὶ τὸ πρόβλημα
τῆς ἱεραρχίας τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Ἄν εἶναι ρασιοναλι-
στικὴ, λέει: ὅσο οἱ πράξεις μὸς ἀναφέρονται σὲ κρίσεις
γενικότερες, καθολικότερες, τόσο καὶ ὑψηλότερο εἶναι τὸ
ἠθικὸ τους ἀνάστημα. Ἄν πάλιν εἶναι «θεικὴ-ἐπιστη-
μονικὴ», λέει: οἱ ἠθικὰς ἐνέργειαι στηρίζονται σὲ ἀνάγκαι
ὀργανικὰς—ὁ ἔγωισμὸς ἀπάνω στὴ θρέψῃ καὶ ὁ ἄλτρουι-
σμὸς ἀπάνω στὴν ἀναπαραγωγὴ· ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀναπαρα-
γωγὴ εἶναι φαινόμενον βιολογικὸν σπουδαιότερον ἀπὸ τὴν
θρέψῃ, ἄρα καὶ οἱ ἄλτρουιστικὰς πράξεις εἶναι ἠθικῶς
ἀνώτερες ἀπὸ τὶς ἔγωιστικὰς.—Τὸ δεύτερον τό πε ὁ Littré.
Τὸ πρῶτον, ἀνέλπιστα ἐντελῶς οἱ positivistes: Taine καὶ
—Guyau. Μάλιστα καὶ ὁ Guyau—μαζὶ μὲ τὸν ἐγγελοῦν
Croce (τὸ ἔργον τοῦ Croce, πὺν ὀνομάσαμε, σελ. 275 καὶ

276)! Λέει ὁ ἴδιος συνοψίζοντας τὸ κεφάλαιό του: «Genèse del'instinct moral»: «Οἱ παραπάνω ἀναλύσεις κατέληξαν σὲ τοῦτο τὸ συμπέρασμα ὅτι «εἶμαι ἠθικὸς» θὰ πεῖ πρώτα: αἰσθάνομαι τὴ δύναμη τῆς θέλησής μου καὶ τὸ πλῆθος τῶν δυνάμεων πού ἔχω μέσα μου· δεύτερον ἐννοῶ ὅτι τὰ ἐνδεχόμενα (les possibles) πού ἔχουν ἀντικείμενο τὸ γενικό (l'universel), εἶναι ἀνώτερα ἀπὸ κεῖνα πού ἔχουν ἀντικείμενα μερικά» (Education et Hérité, σελ. 65).

Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀξιολογικὲς «σκάλες» εἶναι ἀπαράδεχτες. Ἡ πρώτη γιὰ τὴν ἀοριστία της καὶ ἡ δεύτερη γιὰ τὴν αὐθαιρεσία της.

Τὸ κριτήριον, πού προτείνουν οἱ ρασιοναλιστές, δὲν ἔχει ὅτι πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλο προσὸν τοῦ ἐπιβάλλεται νὰ χει: διαφάνεια. Εἶναι ἀόριστο καὶ ὑποπτα διαφορούμενο. Ἐκεῖνο τὸ universel, πού πρέπει τάχα νὰ χαρακτηρίζει τὴν ἀνώτερη ἠθικὴ κρίση, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ εἴτε μὲ τὸ νόημα τῆς κατηγορικῆς προσταχτικῆς τοῦ Kant: Notwendigkeit und Allgemeinheit—ἀναγκαῖο καὶ καθολικὸ κῦρος· εἴτε μὲ τὴ σημασία τῶν ὠφελιστικῶν κριτηρίων, πού ζήτησαν νὰ ἐπιβάλουν στὴν ἠθικὴν οἱ κλασικοὶ Ἕλληνοὶ ἠθικολόγοι: «the greatest happiness of the greatest number», καθὼς ἔλεγεν ὁ Ἱερεμίας Bentham μέσα στὴν περίφημή του «Deontology». (Ὁ John Stuart Mill ἀπαιτητικότερος γράφει μέσα στὸν «Ὁφελισμὸς» του: «The utilitarian Standard is not the agent's own greatest happiness, but the greatest amount of happiness altogether»). Μὲ βάση ποιό ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα universels θὰ ρυθμίζουμε τὶς ἠθικὲς μας κρίσεις, καὶ ἐπομένως θὰ μετροῦμε καὶ τὸ ἀνάστημα τῶν ἠθικῶν μας πράξεων; Μὲ τὸ λογικὸ - Γερμανικὸ, ἢ μὲ τὸ ὠφελιστικὸ - Ἕλληνικόν; Οἱ Γάλλοι positivistes μένουν μετέωροι καὶ δὲν ξεκαθαρίζουν τὴ στάση τους. Πρὸς ὁποιοδήποτε ὅμως ἀπὸ τὰ δύο καὶ ἂν προσανατολιστοῦν ὀριστικά, ἡ θέση τους θὰ γίνῃ δυσκολότερη ἀκόμα. Ἄν προτιμήσουν τὸ πρῶτον, τοὺς περιμένουν ἐκεῖνα τὰ ἀπροσδόκητα καὶ δυσάρεστα, πού σημειώσαμε στὴν Κριτικὴ τῆς κατηγορικῆς προσ-

ταχτικῆς τοῦ Kant, δηλ. ἢ ἡ petitio principii ἢ ἡ παραδοχὴ ὅτι στὸ κάτω - κάτω τῆς γραφῆς ὁ συμφεροντολογικὸς ὑπολογισμὸς ρυθμίζει καὶ πρέπει νὰ ρυθμίζει τὴν ἠθικὴν μας ἐνέργεια. Ἐὰν δεχτοῦν τὸ δεύτερο, θὰ περιπλεχτοῦν σ' ὅλες τὶς ἀνυπέβλητες δυσκολίες, πού ἡ Κριτικὴ (ὁ ἴδιος ὁ Guyau στὸ βιβλίον του: «La morale anglaise contemporaine», Paris 1879) ἔδειξε στοὺς ὀπαδοὺς τῆς ὠφελιμιστικῆς ἠθικῆς. Ἄς ἀφήσουμε πού εἶναι ἀδύνατον νὰ προσδιορίσεις ποιά πρέπει νὰ θεωρηθεῖ «μέγιστη εὐτυχία» (the greatest happiness) — Ὁ Bentham ἔχει τὴν γνώμη ὅτι, ἀφοῦ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἡ ἡδονή, δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ λογαριάσουμε αὐτῆς τὸ μέγεθος, καὶ τοῦτο ὑπολογίζεται μαθηματικά, ὅταν ληφθοῦν ὑπ' ὄψην οὔτε λίγοι - οὔτε πολλοὶ 7 συντελεστές: 1. ἡ ἐντασὴ τῆς, 2. ἡ διάρκειά τῆς, 3. ἡ βεβαιότητά τῆς. 4. τὸ ἂν εἶναι κοντὰ ἢ μακριὰ (proximity), 5. ἡ γονιμότητά τῆς, 6. ἡ καθαρότητά τῆς (μὴ τυχὸν καὶ φέρνει κατόπι πόνους) καὶ 7. ἡ ἔκτασὴ τῆς (ἂν σ' ἓνα μονάχα περιορίζεται ἢ ἀπλώνεται καὶ σ' ἄλλους)! Καὶ ὁ J. St. Mill συνεχίζοντας τοῦτο τὸν ἀλγεβρικὸν Ἐπικουρισμὸν, μᾶς συμβουλεύει, ἐπειδὴ ἡ εὐτυχία κρέμεται ἀπὸ τὴν ὀρεξὴ τοῦ καθενός, πρὶν ἀποφασίσουμε ποιὰν θὰ θεωρήσουμε ὡς πρὸς μεγάλη νὰ κάνουμε στατιστικὴ τῶν ἀνθρώπινων ὀρέξεων! — Ἄς ἀφήσουμε λοιπὸν πού εἶναι ἀδύνατον νὰ προσδιορίσεις τὴν μέγιστην εὐτυχία· μήπως εἶναι τουλάχιστον δυνατόν νὰ ἐπιτύχεις, ὥστε μὲ μιά σου πράξιν νὰ εὐτυχίσουν ταυτοχρόνως πλείστοι ἢ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι; Καὶ μαζί τους καὶ σὺ βέβαια; Καὶ ὅταν μὲ μιά σου πράξιν εὐτυχοῦν, ἄς ὑποθέσουμε, ἑκατὸ ἑκατομύρια ἀνθρώπων, ἀλλὰ δυστυχεῖ ἓνας, νομίζεις ὅτι δὲ φτάνει αὐτοῦ τοῦ ἑνός ὁ πόνος νὰ βαρύνει στὴ ζυγαρὴν περισσότερον ἀπὸ τὶς χαρὲς ὅλων τῶν ἄλλων; Καὶ ὅταν αὐτὸς ὁ ἓνας εἴσῃ σὺ ὁ ἴδιος; Ἄν μένεις πιστὸς στὸ καθάρια ὠφελιμιστικὸν ἰδανικὸν τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς, πῶς θ' ἀποφασίσῃς νὰ θυσιάσεις τὴν δικὴν σου ὠφέλειαν στὴν ὠφέλειαν τῶν ἄλλων; — Ὅλα αὐτὰ λέγονται βέβαια μ' εὐκολία, δὲ στέκονται ὅμως, ὅταν τ' ἀναλύσει κανεὶς προσεχτικὰ καὶ μὲ καλὴν πίστη.